

ДОСТИГНУЋА И ФАЗЕ РАЗВОЈА ВОЈНЕ АНДРАГОГИЈЕ КОД НАС

Јан Марчек^{*}

Универзитет одбране у Београду, Војна академија^{**}

Зоран Килибарда^{***}

Универзитет у Београду, Факултет безбедности^{****}

Будислав Суша^{*****}

Андрогогија је дуго третирана као посебност у оквиру педагошке науке, па је сам процес њеног осамостаљивања текао веома споро. На развој војне андрогогије код нас значајно је утицало више разнородних чинилаца, од којих се као најзначајнији препознају: развој андрогогије, односно процес њеног осамостаљивања из опште науке о васпитању и конституисања у научни систем, као и развој војног васпитања и образовања као посебног подручја андрагошке праксе.

По мери осамостаљивања андрогогије и по мери актуелизовања проблематике војног васпитања и образовања, војна андрогогија нашла је своје место у оном делу научног система андрогогије који се назива посебне андрогогије, због јасно изражене посебности предмета истраживања и јасне препознатљивости друштвеног значаја праксе коју треба да истражује. Та посебност и друштвени значај војног васпитања и образовања никада нису били спорни и као такви наметнули су се као предмет научне опсервације са одговарајућим методолошким приступом. При томе, она је била везана за систем војних наука искључиво преко предмета истраживања, а сви остали конституенси науке били су везани за матичну научну област – андрогогију.

Кључне речи: *андрагогија, војна андрогогија, војно васпитање и образовање.*

Увод

Војна андрогогија је млада наука. Њено непосредно исходиште је андрогогија, која је такође млада наука. Андрогогија је дуго третирана као посебност у оквиру педагошке науке, па је сам процес њеног осамостаљивања текао веома споро. Афирмисање андрогогије као науке значајно је подстрек и за развој андрагошких дисциплина, па и за војну андрогогију. Нема сумње да је развојни пут војне андраго-

^{*} Пуковник проф. др Јан Марчек је проректор за квалитет и развој.

^{**} Проф. др Зоран Килибарда је пуковник у пензији и предаје на Факултету безбедности Универзитета у Београду.

^{***} Проф. др Будислав Суша је пуковник у пензији.

гије у великој мери условљен темпом развоја андрагогије као науке, тако да су и фазе у развоју војне андрагогије у великој мери повезане са фазама развоја андрагогије, односно са процесом њеног осамостаљивања и конституисања у научни систем.

На развоју војне андрагогије код нас значајно је утицало више разнородних чинилаца, од којих се као најзначајнији препознају: развој андрагогије, односно процес њеног осамостаљивања из опште науке о васпитању и конституисања у научни систем, те развој војног васпитања и образовања као посебног подручја андрагошке праксе. Сходно томе, почетак њеног конституисања као научне дисциплине налазимо у педесетим годинама прошлог века. Слично андрагогији, која је њено непосредно исходиште, развојни пут војне андрагогије обележавају следеће фазе: прва, изградња теорије војног васпитања и образовања; друга, научно конституисање војне андрагогије и трећа, изградња научног система војне андрагогије.

По мери осамостаљивања андрагогије и по мери актуелизовања проблематике војног васпитања и образовања, војна андрагогија је нашла своје место у оном делу научног система андрагогије који се назива посебне андрагогије због јасно изражене посебности предмета истраживања и због јасне препознатљивости друштвеног значаја праксе коју треба да истражује. Та посебност и друштвени значај војног васпитања и образовања никада нису били спорни и као такви наметнули су се као предмет научне опсервације, са одговарајућим методолошким приступом. Резултат тога су сазнања захваљујући којима је војна андрагогија у протеклих четрдесет година нашла своје место и у систему војних наука, у оквиру друштвених војнонаучних дисциплина. При томе, она је била везана за систем војних наука искључиво преко предмета истраживања, а сви остали конституенси науке били су везани за матичну научну област – андрагогију.

Деведестих година прошлог века дошло је до застоја у развоју војне андрагогије, који је евидентно присутан и данас. То је, између осталог, последица свеprisутног транзиционог процеса кроз који пролази и војно васпитање и образовање, па самим тим и научна мисао која га истражује. Тако су, на пример, последипломске студије из војне андрагогије укинуте закључно са петом генерацијом последипломаца, упркос томе што су њихови планови и програми били оријентисани ка актуелним и перспективним захтевима војноандрагошке праксе.

Фазе развоја андрагогије

С обзиром на чињеницу да развојни пут андрагогије на нашим просторима траје тек нешто више од пола века, истраживачима те проблематике доступна су сва релевантна сведочанства „из прве руке“, у виду публикованих радова најзначајнијих аутора. Због тога не изненађује релативно висока сагласност њихових ставова у погледу развојних карактеристика ове научне дисциплине. Међу радовима те врсте, по свеобухватности и прецизности идентификовања развојних фаза, издвајају се радови Б. Самоловчева,¹ Д. Савићевића² и Г. Бабића,³ који верно одсликавају сазнајне домете наведених опсервација.

¹ Боривој Самоловчев, *Савремени токови у образовању одраслих*, Мисао, Нови Сад, 1987.

² Душан М. Савићевић, *Развој, стање и будућност андрагошке науке, Андрагогија*, 36, бр. 4–6, 1990, с. 113–130.

³ Гојко И. Бабић, *Андрагошка наука и пракса у сусрет трећем миленијуму (достигнућа и перспективе), Андрагогија*, 36, бр. 4–6, 1990, с. 91–112.

Педесетих година прошлог века, по мишљењу Б. Самоловчева, андрагогија је доживела веома интензиван развој, а њене основе детерминанте биле су: експанзивна васпитна пракса; ослањање на научна сазнања која су била релевантна и за научни развој андрагогије (филозофија, социологија, психологија, комуникологија...) и научно-техничка и технолошка револуција. И поред кратког временског раздобља, захваљујући поменутиим развојним агенсима, андрагогија је успела да се конституише као наука и, у највећој мери, изгради свој научни систем, своја научнодисциплинарна подручја.⁴

На основу компаративне анализе најзначајнијих савремених настојања и научних остварења у андрагогији, Б. Самоловчев разликује три фазе у развоју андрагогије у свету и код нас: 1) фаза системског изграђивања андрагогије као науке; 2) фаза усмерености на проучавање ширих тематских (проблемских) целина и 3) фаза интензивног научног понирања у ужа, специфичнија питања теорије и праксе образовања одраслих.

Прва фаза временски се поклапа се периодом од педесетих до краја шездесетих година. Карактерише је претежна „усмереност научних напора на проучавање и теоријску разраду фундаменталних питања теорије и праксе образовања одраслих, а пре свега оних који проистичу из потреба научно-системског изграђивања андрагогије“.⁵ Резултате тако фокусираних истраживачких напора међу домаћим ауторима репрезентује дело групе аутора *Основи андрагогије* (1966).

У другој фази, која је првенствено обележила седамдесете године 20. века, андрагошка наука се „изразито окренула васпитној пракси, изграђујући њену дидактичко-методичку, односно нормативно-апликативну основу“.⁶ Таквом усмереношћу, она је објективно постала покретачка снага развоја и унапређивања праксе образовања и васпитања одраслих. Сведочанства тог усмерења налазимо у следећим радовима домаћих аутора: М. Огризовић, *Методје образовања одраслих* (1966); И. Мрмак, *Самообразовање* (1975); А. Крањц, *Методика дописнега изображавања* (1981); Н. Пастуовић, *Образовни циклус* (1978) и други.

Трећу фазу, у коју је андрагогија „закорачила“ осамдесетих година, карактерише нагласак на истраживањима специфичних подручја андрагошке васпитно-образовне праксе. Међу тим истраживањима видно место заузимају она емпиријског карактера, чиме је, несумњиво, означена не само нова фаза у развоју андрагошке теорије, „већ и нови ступањ, нови квалитет, у њеном сазнавању и у њеном домету“.⁷ Као репрезентативни радови који обележавају почетак те фазе код нас неизоставно се намећу: Б. Самоловчев, *Методичке основе самоуправно-политичког образовања* (1974); М. Шпан, *Модел мултимедијског образовања за самоуправљање* (1980); И. Мрмак, *Самовзгоја* (1979); Шољан Никша-Н., *Повратно образовање* (1979); В. Росић, *Образовање уз рад и радно искуство* (1983); М. Матијевић, *Учимо уз рад* (1984) и други.

Расправа о концепцији андрагогије, по мишљењу Д. Савићевића, почиње средином педесетих година. Значајан допринос промишљању андрагогије као науке и њен однос према педагогији дао је, по његовом мишљењу, М. Огризовић (Пробле-

⁴ Б. Самоловчев, *Историјски корени и токови андрагошке теорије*, Интер ЈУ Прес, Београд, 1993, с. 92.

⁵ Б. Самоловчев, *Савремени токови у образовању одраслих*, op. cit., с. 197.

⁶ Исто, с. 198.

⁷ Исто, с. 198.

ми *андрагогије*, 1963), док је за дефинисање појма андрагогије посебно заслужан Б. Самоловчев (*Образовање одраслих у прошлости и данас*, 1963). Југословенски аутори који су имали другачије мишљење о статусу андрагогије нису негирали андрагогију као научну дисциплину, али су је сматрали делом научном система педагогије.⁸ Прва истраживања андрагошких феномена на микроплану зачела су се у оквиру установа за образовање одраслих (раднички и народни универзитети).

Почетком шездесетих година, када је педагогија у Југославији почела да се декларише као „свеобухватна наука о васпитању и образовању“, све су присутнија и експлицитна неслагања са таквим приступом њеном одређењу. Њихов заједнички именуатељ јесте становиште о неопходности конституисања андрагогије као релативно самосталне науке, која не би била у оквиру педагогије, већ науке о васпитању. Легитимитет том становишту давало је приметно интензивирање истраживања у подручју образовања одраслих, које је било логична последица систематског припремања андрагошких кадрова на универзитетима од средине шездесетих година⁹

Од почетка седамдесетих година у Југославији се дефинитивно прихвата концепција андрагогије као самосталне науке, из чега је проистекла и појава наставног предмета под тим називом на универзитетским студијама. У научној литератури тог времена андрагогија се дефинише као наука која проучава образовање одраслих, са низом научних подручја (области). На тај начин андрагогија је стављена у исту равн са педагогијом, „како са становишта опсежности предмета истраживања, тако и са становишта њене научне структуре“.¹⁰ Овакав приступ андрагогији као науци имао је значајне практичне импликације на теорију и праксу образовања одраслих, која је коначно имала за резултат изграђивање професионалног и научног кадра из ове области. Наравно, и даље је било видно опирање овим схватањима, у духу традиционалног поимања предмета педагогије, које се најдоследније испољавало у педагошким уџбеницима.

Упркос тим оспоравањима, као и разумљивим слабостима и недостацима, период од средине седамдесетих до краја осамдесетих година сасвим основано се сматра периодом убрзаног развоја андрагогије. У овом раздобљу интензивирани су истраживања појединих проблема образовања одраслих, при чему је само на универзитету забележено близу 80 истраживачких подухвата.¹¹ Међутим, тиме нису били решени сви проблеми у теоријском конципирању андрагогије. Наиме, међу југословенским андрагозима није постојало јединствено гледиште у погледу опсега андрагогије, њене научне структуре, методолошке оријентације и других питања.¹²

⁸ Савићевић, Д., „Развој, стање и будућност андрагошке науке“, *Андрагогија*, 36, бр. 4–6, 1990, с. 123.

⁹ *Исто*, стр. 123. и 127.

¹⁰ *Исто*, стр. 123. и 124.

¹¹ Ова истраживања имала су следеће карактеристике: прво, основна методолошка оријентација у овим истраживањима је теоријско-емпиријска, компаративна и историјска; друго, већином су била усмерена на привреду; треће, интердисциплинарност и четврто, учешће све већег броја младих истраживача у истраживањима (Д. Савићевић, *op. cit.*, с. 127).

¹² Када је реч о научној структури андрагогије, појавио се проблем потреба и могућности осамостаљивања нових научних подручја, као и критеријума за њихово осамостаљивање. У вези с тим, појавило се залагање да се перманентно образовање конституише као посебна наука (Д. Филиповић, *Развој и образовање*, Култура, Београд, 1989, с. 161).

Поред изложених општих карактеристика развојних фаза андрагогије, ради потпунијег стицања увида у ширину истраживачких напора, пажњу заслужује осврт на најзначајније публикације које обрађеном тематиком одсликавају карактеристике поменутих развојних фаза андрагогије. Запажен прилог у том смислу представља рад Г. Бабића на идентификовању радова који те фазе репрезентују.¹³

По оцени овог аутора, значајан моменат у процесу конституисања андрагошке науке и праксе, који он везује за другу половину педесетих и шездесетих година 20. века, представљају радови М. Огризовића *Основи педолошке андрагогије* (1956) и *Проблеми андрагогије* (1959, 1963. и 1966). На ове публикације надовезује се серија радова који су били у функцији изградње научног система андрагогије. Међу њима се издвајају радови следећих аутора: Д. Савићевића, *Примена метода у образовању одраслих* (1961); Т. Продановића, *Организација образовања одраслих*, (1961); М. Звонаревића, *Примјена психологије у образовању одраслих* (1962); Ј. Валентинчића, *Методe при образовању одраслих* (1963); Б. Самоловчева, *Образовање одраслих у прошлости и данас* (1963), *Основи андрагогије* (1966) групе аутора; и М. Огризовића, *Методe образовања одраслих* (1966).

Други период развоја андрагогије, током седамдесетих година прошлог века, карактеришу радови који се, како примећује Г. Бабић, одликују „изоштренијим критеријумима методолошког заснивања емпиријских неексперименталних и експерименталних истраживања“, међу којима значајно место припада теоријским и историјско-компаративним студијама.¹⁴ Од аутора који су таквим приступом у истраживању појава васпитања и образовања одраслих обележили ову фазу развоја андрагогије издвајају се: Д. Филиповић, *Перманентно образовање – суштина и консеквенце* (1971); Б. Самоловчев, *Теоријске основе војног васпитања и образовања* (1972. и 1976); С. Понграц, *Дописно образовање* (1973); Т. Продановић, *Човек и самообразовање* (1973); *Преображаји савременог самообразовања*, (1980); Ј. Валентинчић, *Основе андрагогике* (1979); Г. Бабић, *Проблем научног занимања и остваривања реформе васпитања и образовања младих и одраслих* (1975); Д. Савићевић, *Повратно образовање и удружени рад* (1975); В. Андриловић, *Како одрастао човек учи* (1976); М. Јурина, *Образовна дјелатност у организацијама удруженог рада* (1978); Д. Филиповић и Н. Пастуовић, *Образовање и развој кадрова*, (1978); А. Крањц, *Методe образовања одраслих* (1979); И. Мрмак, *Самовзгоја* (1979); Група аутора, *Друштво које учи* (1979); Р. Булатовић, *Универзитет за све* (1980).

Осамдесетих година, које већина аутора везује за трећу фазу развоја андрагогије, образовање одраслих, посебно у подручју привредних и друштвених делатности, доживљава озбиљну кризу управо у тренутку када је, како с правом наглашава Г. Бабић, било од изузетног значаја за „успешно савладавање економске, техничко-технолошке и друштвене кризе у Југославији“.¹⁵ Па ипак, и у таквим условима, развојни ток андрагогије није заустављен, мада је донекле успорен. Осим разматрања општих андрагошких проблема, овај период карактерише усмеравање пажње на поједине специфичне аспекте образовања одраслих. О томе сведоче следећи радови: Г. Бабић, *Поливалентна примјена метода у образовању* (1980), *Рационализација васпитно-*

¹³ И. Г. Бабић, *Андрагошка и пракса у сусрет трећем миленијуму (достигнућа и перспективе)*, оп. cit., с. 95.

¹⁴ Исто, с. 96.

¹⁵ Исто, с. 97.

образовног рада (1984); Б. Самоловчев, *Основи на андрагогијата* (1981); А. Крањц, *Методика дописнега изображавања* (1981), *Мотивација за изображавањие* (1982); Д. Савићевић, *Човјек и доживотно образовање* (1983), *Компаративно проучавање васпитања и образовања* (1984), *Огледи из андрагогије* (1986); Р. Булатовић, *Личност и став одраслих према образовању* (1983); М. Матијевић, *Учимо уз рад* (1984) и Група аутора, *Високошколско образовање и технолошки развој* (1990).

Као логичан наставак наведених достигнућа у развоју андрагошке мисли с краја прошлог века, актуелно стање науке о образовању одраслих препознаје се кроз три међусобно повезане скупине индикатора. Прво, то су теоријски и методолошки поуздано заснована емпијска истраживања; друго, теоријске студије поткрепљене резултатима емпијских истраживања и треће, радови у научним и стручним часописима и саопштења на научним и стручним скуповима и саветовањима.

Гледано у целини, може се рећи да се андрагогија, како оцењује И. Мрмак, релативно брзо конституисала захваљујући снажном ослонцу који је имала у теоријско-научним достигнућима педагогије и других, пре свега, психолошких и социолошких наука, на једној страни, и снажном развоју образовања одраслих, на другој, који је (развој) посебно био изражен крајем шездесетих година прошлог века. Због тога је разумљиво што је она свој развој прагматично утемељивала на „потребама праксе“, на корисности – на актуалним „потребама“ економског, социјалног и културног живота, на потребама укључивања у функционални живот, пре свега у области непосредне производње.¹⁶ Притом ипак нису занемарена ни друга специфична подручја образовања одраслих, што је у коначном имало за резултат конституисање посебних андрагошких дисциплина. Једна од њих, поред индустријске, социјалне и пенолошке, јесте и војна андрагогија, са, несумњиво, израженим специфичностима предмета истраживања.

Развојни пут војне андрагогије

Постојање војне андрагогије као посебне научне дисциплине у оквиру научног система андрагогије није спорно. Потврда основаности тог става може се наћи у радовима скоро свих водећих посленика андрагошке мисли на нашим просторима (Б. Самоловчев, Д. Савићевић, И. Мрмак, З. Колар и др.). Међутим, резултати војноандрагошких истраживања, нажалост, нису довољно познати ван армијске средине, што је, осим успоравања процеса афирмације војне андрагогије, неминовно имало за последицу и редуковање доприноса тих сазнања обогаћивању андрагошке мисли уопште. Такође, нема сумње да је војна андрагогија своје место у систему наука градила успостављањем функционалних веза са научним дисциплинама у оквиру система војних наука.¹⁷

Теорија војног васпитања и образовања на нашим просторима јавља се почетком прошлог века, првенствено као теорија војне наставе. Њене неоспорне зачетке налази-

¹⁶ И. Мрмак, „Нове парадигматске основе науке и развој андрагогије“, *Андрагогија*, 36, бр. 4–6, 1990, с.157–158.

¹⁷ Значајне прилоге разматрању тог питања налазимо у следећим радовима: С. Илић, „Класификација наше војне науке“, у: *Војна наука*, ВИЗ, Београд, 1971, с.189; Ј. Марчек, М. Ковач, „Научна утемељеност система војних наука“, *Војно дело*, бр. 1, 1997, с. 136; Д. Вишњић, „Ј. Марчек, М. Ковач, *Појам система војних наука*, Зборник радова са симпозијума о војној науци „Војна наука и војна доктрина“, Сектор за школство, обуку, научну и издавачку делатност, Институт за војностратешка истраживања, Београд, 1998, с. 77; Р. Шуљапић, *Теорија ратне вештине – научна изграђеност теорије југословенске ратне вештине*, Универзитет одбране, Београд, 1993, с. 227–236.

мо у радовима П. Бојовића – *Васпитање војника* (1907) и *Шта имамо и шта можемо да очекујемо од егзерцирних правила уопште а шта од пешадијских посебице* (1904), који, према оцини појединих аутора, представљају прву релативно целовиту војноандрагошку теорију.¹⁸ Разумљиво је да су године балканских ратова и Првог светског рата биле године застоја у развоју теорије војне наставе, али је нагомилано ратно искуство било, свакако, подстрек развоју војне мисли уопште, а у оквиру тога и подстицај изучавању проблематике војне обуке и васпитања. Почетак тог новог замаха, када је реч о развоју теорије војне наставе, до којег је дошло у послератним годинама (периоду између два светска рата), био је обележен пре свега поновним објављивањем рада П. Бојовића *Шта имамо и шта можемо да очекујемо од егзерцирних правила уопште, а шта од пешадијских посебице* (1921). О значају тог рада, у смислу утицаја на уобличавање војноандрагошке мисли, говори податак да је он третиран као једно од званичних правила и упутстава за обуку. У овом периоду предмет посебног интересовања постају поједини аспекти наставе и васпитања, што је имало за резултат објављивање следећих радова: В. Бакић, *Морални живот у рату и миру* (1920); Ђ. Лазин, *Војна педагогија* (1938); Величко М. Бојовић, *Елементи војничког васпитања са етичко-психолошког гледишта* (1928) и П. Ђукић, *Војничко васпитање, ручна књига за моралну наставу* (1927).

Ови радови вредни су помињања у контексту осврта на корене и генезу војноандрагошке теорије, мада они нису имали видног утицаја на развој теорије војног васпитања и образовања у послератном периоду због јасног идеолошког дистанцирања према целокупном теоријском наслеђу из периода монархије. У том смислу, разумљиво је због чега се у већини радова који се баве развојним карактеристикама војне андрагогије на југословенском простору прва фаза у развоју везује за године после Другог светског рата. Као главни чиниоци тог развоја препознају се, пре свега, достигнути степен развоја андрагогије, односно процес њеног осамостаљивања из опште науке о васпитању и њеног конституисања у научни систем и друго, развој војног васпитања и образовања као посебног подручја андрагошке праксе. Резултат деловања та два фактора определио је развојни пут војне андрагогије, у којем се релативно јасно препознају следеће три фазе: *прва*, изградња научне теорије војног васпитања и образовања; *друга*, конституисање војне андрагогије као научне дисциплине и *трећа*, изградња научног система војне андрагогије, односно система војних андрагошких дисциплина.

Фаза изградње научне теорије војног васпитања и образовања

Почетке ове фазе у развоју војне андрагогије карактерише настојање да се теоријски ставови о војном васпитању и образовању формулишу на основу генерализовања искустава обуке и васпитања Совјетске армије и искустава из периода народноослободилачког рата. Након тога, све већи значај придаје се уопштавању искустава властите мирнодопске војнонаставне праксе, али са још увек евидентним утицајем традиционалног схватања војног васпитања и образовања. Временом се, ипак, напуштају крута правила обучавања, уз истовремено све веће отварање према друштву и већу пријемчи-

¹⁸ И. Мрмак, *Метода војне наставе*, Војноиздавачки завод, Београд, 1967, с. 11.

вост за искуства из ванармијске наставне праксе. Према томе, може се рећи да се у овом периоду, који тече од педесетих до средине шездесетих година, пажња постепено усмерава на основне поставке опште теорије васпитања и образовања као исходништа војноандрагошке мисли. Таквим приступом разматрани су неки кључни проблеми теорије војног васпитања и образовања, као што су: прихватање и уједначавање појединих појмова; прецизирања предмета научне дисциплине и односа према другим наукама, пре свега педагогији, психологији и социологији.¹⁹

Сходно томе, организовано се приступило издавању литературе из ове области, па је чак оформљена и посебна библиотека („Проблеми васпитања и обуке“), у оквиру које је публикован већи број дела домаћих и страних аутора.²⁰ Истовремено, издато је више дидактичко-методичких упутстава за извођење обуке и упутстава за морално васпитање у војсци.²¹ Такође, карактеристично је било настојање да се израде методике појединих предмета. У овом периоду забележени су и први истраживачки подухвати, са претежно дедуктивним методолошким приступом, који су допринели да се учини видљиви напредак у изградњи теорије војног васпитања и образовања.²²

О сазнајним дометима ове фазе развоја војног васпитања и образовања сведоче следећи радови: Б. Боројевић, *О моралном васпитању у армији* (1954); М. Бабић, *Методика тактичке обуке тенковских јединица* (1958); Б. Боројевић, *Друга страна рата* (1959); Ђ. Мијатовић, *Психолошке основе васпитања и обуке* (1959); Група аутора, *Проблеми методике морално-политичког васпитања војника*, (1959); Група аутора, *Морал армије* (1961); Група аутора, *Методика наставе ВВА* (1962); Б. Самолочев, *Методичка упутства за описмењавање неписмених војника у ЈНА* (1962); С. Цемелић, *Васпитање војног колектива*, (1965); Свећински и Кроња, *Ментална хигијена у војсци* (1964), Група аутора, *Наставна средства у војној настави и методика коришћења* (1966).

Евидентно је да међу наведеним радовима доминирају радови који се односе на војну наставу, морално-политичко васпитање и њихову методику. То је и разумљиво, с обзиром на чињеницу да су та подручја чинила тежишни садржај целокупног васпитно-образовног процеса у тадашњој Армији. Карактеристично је, такође, да део радова представља првенствено апликацију тадашње дидактичке теорије на наставни процес у армији, али су заступљени и радови који су настали на основу уопштавања војне наставне праксе. Они, међутим, како то примећује И. Мрмак, „одишу конкретности“ и „најчешће не пружају довољну основу за потребно научно уопштавање“, јер су „више плод личног искуства, личне интуиције и субјективистичке импресије него резултат научног закључивања“.²³

¹⁹ Група аутора, *Теоријски проблеми савремене војне наставе*, Војноиздавачки завод, Београд, 1968, с. 11.

²⁰ *Проблеми методике морално-политичког васпитања војника*, библиотека „Проблеми васпитања и обуке“, Београд, 1959; *Морал армије*, библиотека „Проблеми васпитања и обуке“, Београд, 1961; *Иззбрана поглавља војне психологије*, Библиотека војносанитетског прегледа, Београд, 1962.

²¹ Ради извођења обуке и изградње морала у ЈНА издата су следећа дидактичко-методичка упутства: „Опште организацио-методичко упутство за извођење васпитања и обуке у ЈНА“, „Упутство за израђивање морално-политичке снаге ЈНА“, „Дидактичка начела војне наставе“ и др.

²² Предмет истраживања била је следећа проблематика: друштвено-политичка знања војника; систем оцењивања у војним школама; описмењавање војника; мишљења војника о њиховом положају у армији; ставови војника према обуци; прилагођавање на живот у армији; активност војника у наставном процесу и друго.

²³ И. Мрмак, *Методике војне наставе*, ВИТ, Београд, 1967, с. 12.

Фаза конституисања војне андрагогије као научне дисциплине

Другу фазу развоја војне андрагогије, која обележава период од средине шездесетих до краја седамдесетих година, карактеришу настојања да се уопште дотадашња практична искуства и теоријска остварења у војном васпитању и образовању и да се научноистраживачки рад у тој области систематски одвија ради утврђивања нових научних сазнања. Ово настојање проистекло је из потребе да се нагомилана искуства, стечена у вишегодишњој пракси васпитања и образовања у Југословенској Народној Армији (ЈНА), систематски анализирају, теоријски осветле и уопште, како би, преточена у одговарајућа упутства и смернице, могла да послуже командама, управама и старешинама који се баве васпитнообразовним радом као основ за унапређивање њихове практичне делатности. Упоредо с тим одвијала су се програмски заснована научна истраживања војне васпитнообразовне праксе.²⁴

За ова настојања, која су означила конституисање војне андрагогије као научне дисциплине, од нарочитог значаја је био у то време све бржи развој опште андрагогије, чије су законитости налазиле своју примену у војном васпитању и образовању. Наравно, опште андрагошке законитости могле су да послуже само као полазна основа за разматрање појединих војних васпитнообразовних проблема, док је за изналажење одговора на актуелна питања било неопходно откривање посебних законитости на бази планског изучавања властите васпитнообразовне праксе. С тог становишта значајне импликације на конституисање војне андрагогије имало је прихватање става да је „теорија војног васпитања и образовања само део опште андрагошке научне теорије и да се према њој односи као посебно према општем“.²⁵

Наведене карактеристике ове фазе развоја војне андрагогије препознатљиве су за већину најзначајнијих радова који су настали од средине шездесетих до краја седамдесетих година. То се, пре свега, односи на следеће радове: Група аутора, *Основи васпитања и образовања у ЈНА* (1966); Група аутора, *Основи војне андрагогије* (1967); З. Колар, *Основне карактеристике војне наставе* (1967); С. Јовановић, *Прилагођавање обуке рату* (1967); И. Мрмак, *Методике војне наставе* (1967), *Самообразовање – теоријске и методичке основе* (1975); Група аутора, *Основи васпитања и образовања у ЈНА* (1971); Б. Самолочев, *Теоријске основе војног васпитања и образовања* (1972. и 1976).

Међу наведеним радовима посебну пажњу, по свом доприносу конституисању војне андрагогије као научне дисциплине код нас, заслужују: *Основи војне андрагогије* групе аутора из 1967. године и *Теоријске основе војног васпитања и образовања* Б. Самолочева, које су доживеле два издања – 1972. и 1976. године. У *Основама војне андрагогије*, поред свеобухватне опсервације главних достигнућа у области војног васпитања и образовања, учињен је значајан корак у идентификовању општих законитости које владају у тој области. Оне су послужиле као оријентација за истраживачки рад усмерен на утврђивање законитости у појединим областима војног васпитања и образовања. *Теоријске основе војног васпи-*

²⁴ Група аутора, *Основи војне андрагогије*, ВИЗ, Београд, 1967, с. 8.

²⁵ Група аутора, *Војна настава у светлу научне теорије*, ВИЗ, Београд, 1969, с. 67. и 68.

тања и образовања, писане као уџбеник за питомце Војне академије, садрже преглед теорије војног васпитања и образовања; друштвену заснованост савременог образовања и васпитања одраслих; психолошке и дидактичке основе војног васпитања и образовања; средства у васпитнообразовном раду с одраслима; организационе основе васпитнообразовног рада, као и проверавање и вредновање тога рада. Овај уџбеник, по свеобухватности садржаја и начину његове елаборације, како сасвим основано истичу поједини аутори, далеко надмашује своју основну намену, тако да је једна од чешће цитираних андрагошких књига у радовима југословенских аутора.²⁶

Када је реч о научноистраживачком раду у области војног васпитања и образовања, чији су резултати значајно допринели процесу научног конституисања војне андрагогије, има се у виду, пре свега, рад Центра за андрагошко-психолошка и социолошка истраживања у ЈНА, који је формиран у мају 1969. године.²⁷ Програмска оријентација Центра за период 1970–1975. године показује да је једно од кључних подручја истраживања било подручје војне наставе. Општи циљ истраживања у тој области био је „изучавање, анализа и уопштавање наставне праксе у јединицама, командама и војним школама у свим наставним областима, на свим нивоима и за све специјалности“.²⁸

У складу са наведеном програмском оријентацијом, већ 1970. године реализовано је чак седам истраживачких задатака на подручју наставе: 1) „Фактори који детерминишу резултате у политичкој настави војника“; 2) „Комплексно решавање политичке наставе“; 3) „Могућности самообразовања старешина у ЈНА“; 4) „Функционална адекватност и рационалност војне наставе с обзиром на концепцију општенародне одбране“ 5) „Руковођење војном наставом, као фактор резултата који се постижу у тој делатности“; 6) „Адекватност постојеће производње наставних филмова према наставним потребама и методички проблеми њихове реализације“ и 7) „Уводно истраживање рационалности војне наставе, с обзиром на време које се троши у оспособљавању војника за поједине улоге“.²⁹

Нажалост, упркос високом степену реализације планираних задатака и несумњивом теоријском и практичном значају добијених резултата, Центар је расформиран већ 1973. године, тако да није био у прилици у потпуности да реализује ни свој први (и једини) средњорочни план рада. То је, у сваком случају, била једна од околности која се неповољно одразила на процес даље изградње војне андрагогије. Па ипак може се рећи да је тај процес, управо захваљујући оријентацији на научну валоризацију властитих искустава, до краја седамдесетих година забележио значајан напредак.

²⁶ М. Матијевић, „Четрдесет година у савременим токовима андрагогије“, *Андрагогија*, бр. 10–12, 1989, с. 325–341.

²⁷ Истраживачке јединице Центра за андрагошко-психолошка и социолошка истраживања чиниле су: 1) Група за истраживање војне наставе; 2) Група за истраживање војног васпитања; 3) Група за истраживање у области социологије и социјалне психологије; 4) Група за истраживање армијског јавног мњења; 5) Одељење за психолошку класификацију и селекцију људства за потребе ЈНА и 6) Група за методологију.

²⁸ *Средњорочни програм рада за период 1971–1975. године*, Центар за андрагошко психолошка и социолошка истраживања у Југословенској народној армији, Београд, 1971.

²⁹ *Исто*, с. 4.

Фаза изградње научног система војне андрагогије

Сам процес конституисања сваке научне дисциплине садржи у себи природну тенденцију њеног гранања, односно њеног постепеног стасања у посебан научни систем. То, наравно, важи и за војну андрагогију. Унутар ње релативно рано почели су да се назире зачеци више субдисциплина, које за предмет свог проучавања имају различите аспекте широке лепезе предметног подручја војне андрагогије. Значајан подстицај том процесу било је увођење предмета Војне андрагогије у наставне програме војних академија ЈНА, а затим и организовање последипломских студија из те области на Војној академији Копнене војске.³⁰ У склопу реализације ових студија, односно израде тимских студија и магистарских радова, покренут је низ истраживачких задатака из различитих области војног васпитања и образовања. На основу анализе садржаја тих радова може се закључити да је већина њих имала за основу емпиријска истраживања, укључујући и експериментална, те да су предмет истраживања претежно чинили проблеми војне наставе (методе, наставна средства, организациони облици и др.). Ипак, није изостало интересовање и за истраживање проблематике других војноандрагошких подручја, као што су обука војника, мотивација за учење и друго,³¹ што, макар на посредан начин, сведочи о тада већ препознатљивом процесу гранања војне андрагогије и постепеном формирању њеног научног система.

Још израженији допринос том процесу био је научноистраживачки рад у склопу израде докторских дисертација из области војне андрагогије. Својим проблемским захватом и дубином понирања у суштину специфичних проблема војног васпитања и образовања, схваћеног у најширем смислу те речи, та истраживања обогаћивала су постојећи фонд знања из посебних војноандрагошких подручја и трасирала путеве за афирмисање нових субдисциплина. Попис назива одбрањених докторских дисертација недвосмислено указује на разгранатост те мреже војноандрагошких дисциплина у настајању и развоју.³²

³⁰ Прва генерација студената последипломских студија из Војне андрагогије примљена је на школовање школске 1976/1977. године.

³¹ З. Килибарда, *Руковођење као фактор формирања питомачког колектива* (1981); В. Стојковић, *Ефикасност примене наставних алгоритама у обучавању оператора у руковању уређајима везе* (1982); Ј. Марчек, *Утицај повратних информација доступних посредством тренажера на обучавање стрелца-противавионаца* (1991); Д. Васић, *Значај неких обележја командира вода у почетном тактичком обучавању војника* (1999); М. Лаловић, *Утицај социо-психолошких карактеристика војника на борбену обученост* (2000).

³² Момчило Лазовић, *Методички стандарди наставе на ФНО* (1984); Никола Булајић, *Андрагошко-дидактички, психолошки и социјално-економски фактори као детерминанте структуре и нивоа мотивације за учење* (1984); Ђорђе Станић, *Темељне импликације концепције и доктрине ОНО на профил о обуку старешина* (1985); Станко Нишић, *Усклађивање образовања старешинског кадра са потребама оружаних снага и система ОНО и ДСЗ*, (1986); Војислав Стојковић, *Технологија наставног процеса у војним школама ЈНА и смерови њеног даљег развоја* (1987); Драгољуб Дамњановић, *Мотивација војника у обуци и васпитању* (1987); Зоран Килибарда, *Пожељне особине наставника Војних академија са становишта преференције питомца* (1990); Ђорђе Радојевић, *Утицај васпитно-образовних активности на формирање пожељних својстава код питомца Војне академије* (1992); Предраг Дамњановић, *Улога очигледности у оптимизацији успеха војне високошколске наставе* (1998); Јан Марчек,

Кроз реализовање ових истраживачких пројеката и примену добијених резултата у васпитнообразовној пракси у војсци, формирана је критична маса научног кадра која је била „замајац“ убрзаног развоја војне андрагогије осамдесетих и деведесетих година прошлог века. Као погодан институционални оквир за то јавља се Катедра војне андрагогије и психологије на Војној академији Копнене војске, која је, осим остваривања образовне функције, несумњиво била веома активан иницијатор и носилац научноистраживачког рада из предметних области.³³ Такву, у извесном смислу прометејску улогу, она је могла да оствари захваљујући великој концентрацији искусних истраживача и научног подмлатка, што је гарантовало богатство идеја, зналачки методолошки приступ и истраживачки ентузијазам.³⁴ Још један врло значајан институционални оквир, значајан за развој научноистраживачког рада из области војне андрагогије, био је Одсек за истраживање обуке на стратегијском нивоу, као организацијска јединица најпре Института за стратегијска истраживања, а касније Института ратне вештине. За релативно кратко време постојања овај одсек је реализовао два обимна истраживачка пројекта, из којих је проистекло неколико студија, монографија и научних саопштења.³⁵

Наглашен тимски научноистраживачки рад у тим институционалним оквирима, са препознатљивим настојањем да се успоставе тесне функционалне везе војне андрагогије са сродним научним дисциплинама, пре свега са војном психологијом, уз значајан допринос индивидуалних истраживачких подухвата сличног опредељења, имало је за резултат стасавање ове науке (војне андрагогије) у научни систем. Који су препознатљиви конститутивни елементи тог система у достигнутом стадијуму њеног развоја?

Полазећи од степена развијености војне васпитнообразовне праксе и квалитета теоријске фундираности појединих сегмената предмета војне андрагогије, као основног критеријума за унутрашњу диференцијацију војне андрагогије, може се рећи да у њеном научном систему егзистирају, са различитим степеном изграђености, следеће њене дисциплине: *општа војна андрагогија*; *историја војне андрагогије*; *компаративна војна андрагогија*; *војноандрагошка дидактика и војноандрагошке методике*. Осим наведених дисциплина, овој скупини војноандрагошких дисциплина поједини аутори придодaju још и методологију војноандрагошких истраживања и војноандрагошку психологију.³⁶

Профил официра као чинилаца интерперсоналних односа у трупној средини (1998); Будислав Суша, *Чиниоци успешности наставника у војно-стручној настави* (2004).

³³ На катедри су, између осталог, реализовани следећи истраживачки задаци: „Вредносне оријентације питомца Копнене војске“ (1987); „Наставник војне школе са највећим изгледима за лошу репутацију“ (1993); „Прилагођеност студената Војне академије полигонским условима обуке“ (1995); „Социјално-психолошка интегрисаност студентских восова на полигонској обуци“ (1998); „Активност студената у васпитно-образовном процесу“ (2005).

³⁴ Крајем осамдесетих и почетком деведесетих састав ове катедре чинило је шест доктора наука, два магистра и један студент последипломских студија.

³⁵ У периоду од 1987. до 1990. године реализован је пројекат „Систем васпитања и образовања у оружаним снагама СФРЈ“, а у периоду од 1996. до 1997. године пројекат „Систем школства у Војсци Југославије“.

³⁶ М. Даљевић, „Стање и статус војне андрагогије у војној науци“, *Савремени проблеми ратне вештине*, бр. 32, 1994, с. 39.

Постојање опште војне андрагогије као конститутивног елемента система војно-андрагошких дисциплина разумљиво је јер је она заправо почетни облик егзистирања и афирмације војне андрагогије као науке. Утврђујући опште законитости војне васпитнообразовне праксе, она је непосредно или посредно исходиште свих осталих војноандрагошких дисциплина. На њену „времешност“ подсећају релативно давне године објављивања радова као што су *Основи војне андрагогије* (1967) и *Теоријске основе војног васпитања и образовања* (1972), који сами по себи указују на садржај који кореспондира са наведеним предметним подручјем. Наравно, тим радовима није окончан процес њеног развоја. Она се, као и све из ње проистекле дисциплине, обогаћује новим сазнањима, а тиме истовремено свима њима, у већој или мањој мери, обезбеђује бољу развојну перспективу. О континуитету тог процеса говори и публикавање радова новијег датума под истим или сличним називом (*Основи војне андрагогије*; 1990).

Војноандрагошка дидактика, која утврђује основне законитости војне наставе, забележила је прве стадијуме свог развоја готово у исто време када и општа војна андрагогија. С обзиром на то да су проблеми војне обуке, односно војне наставе, одувек били у првом плану због чињенице да је од начина њиховог решавања директно зависила ефикасност основне војне делатности – вођење оружане борбе – разумљиво је да је војноандрагошка дидактика достигла највиши степен развијености од свих осталих дисциплина у оквиру војноандрагошког система. То врло убедљиво илуструје изузетно велики број радова, који „покривају“ готово све дидактичке проблеме у оквиру војног васпитања и образовања. Међу њима се могу идентификовати три главне скупине: прво, радови који се односе на дидактичке аспекте војног образовања уопште; друго, радови који обрађују проблематику војношколске наставе и треће, радови који се односе на проблематику обуке војника и јединица.

У најзапаженије радове из прве групе могу се сврстати: Ђ. Станић, *Војно школство ЈНА* (1986), *Обука старешина у светлу захтева концепције и доктрине ОНО* (1986), *Савремена едукација официра* (2000); С. Нишић, *Детерминанте и систем образовања старешинског кадра* (1987), *Образовање старешинског кадра* (1989); В. Стојковић, *Технологија војног образовања* (1990); С. Нишић, В. Стојковић, *Систем образовања у ЈНА – студија* (1991); М. Лазовић, *Детерминанте профила командно-штабног официра Војске Југославије* (1993); З. Килибарда, Ј. Марчек, С. Нишић, В. Стојковић *Систем школства у Војсци Југославије – студија* (1997); Ј. Марчек, *Профил официра и интерперсонални односи* (2003); Група аутора, *Реформа система војног школства у Министарству одбране и Војсци Србије и Црне Горе – студија* (2006); А. Савић и сарадници, *Стручни профили официра Војске Србије и Црне Горе – студија* (2006); Ј. Марчек и сар., *Профили официра родова и служби Војске Србије* (2006) и Ј. Марчек и сар., *Реформа система високог војног образовања Републике Србије – студија* (2011).

Другу групу, пре свега, репрезентују радови следећих аутора: Група аутора, *Дидактичко-методичке основе високошколске војне наставе* (1981); М. Лазовић, *Дидактичко-методички стандард високошколске наставе за ОНО и ДСЗ* (1987); З. Килибарда, *Улога наставника у васпитно-образовном процесу – друштвено-историјска условљеност и педагошка испољеност* (1989), *Пожељне особине наставника* (1992), *Наставник у традиционалним и савременим педагошким кон-*

цепцијама (1994), *Наставник по мери студената* (1996); Н. Булајић, *Мотивација за учење* (1990); П. Дамњановић, *Теоријске основе војне наставе* (2000); Р. Анђелковић, *Вредновање васпитно-образовног рада у војним школама Војске Југославије* (1995); П. Дамњановић и сар., *Активност студената у васпитно-образовном процесу* (2005); Б. Суша, *Чиниоци професионалне успешности наставника* (2006).

У поређењу са претходне две, трећа група радова заступљена је са знатно мањим бројем радова типа студија и монографија: Ђ. Станић, *Обука и васпитање у оружаним снагама у периоду 1941–1981* (1981); М. Секулић, *Осавремењивање и рационализација борбене обуке и васпитања* (1986); Д. Дамњановић, *Мотивација војника у обуци и васпитању* (1989). Ова проблематика обрађивана је у чланцима објављеним у неколико војних часописа, али такође у мањем броју него што су општедидактички проблеми и проблеми војношколске наставе.

Историја војне андрагогије, која утврђује законитости у развоју војноандрагошке науке и војне васпитнообразовне праксе, релативно је слабо развијена, али је неоспорно да постоји већ јасно артикулисано интересовање за ову проблематику. Поред неколико радова који су непосредно у функцији развоја ове дисциплине (Н. Стевановић, *Војно васпитање и образовање као историјска појава*, 1973; Ђ. Станић, З. Килибарда, Ј. Марчек, *Обука српске војске 1804–1918*, 2007), може се рећи да приметан допринос њеном развоју представљају одређени радови са тематиком из војне историје који се односе на поједине сегменте војног васпитања и образовања у прошлости.³⁷

Готово исто може се рећи и за ниво развијености **компаративне војне андрагогије**. Њена функција је да открива сличности и разлике васпитања и образовања у различитим армијама и утврђује чиниоце који својим деловањем узрокују настајање тих сличности, односно разлика. Судећи по броју објављених студија, односно монографија које су продукт таквог настојања, неоспорно је да је ова војноандрагошка дисциплина код нас тек у зачетку. Наиме, на основу доступних информација, постоје само два рада која се директно баве овом проблематиком. То су: *Едукативни системи страних армија* С. Нишића (1984) и *Војношколски системи иностраних земаља* Ј. Марчека (2000). Вероватно да ће актуелизовање питања међународне војне сарадње, као и предвиђени стандарди за акредитацију војних школа и њихових студијских програма, бити подстицај за изучавање система обуке и васпитања страних армија, што ће, свакако, допринети развоју компаративне војне андрагогије.

Војноандрагошке методике, такође, спадају у ред мање развијених дисциплина војне андрагогије. Методике, иначе, представљају конкретизацију општих дидактичких постулата на појединим образовно-васпитним подручјима. Парадоксално изгледа, али је можда баш то један од разлога њиховог донекле успореног развоја. Наиме, наглашена експлицитност дидактичких начела и принципа, уз висок степен

³⁷ Р. Љушић и сар., *Официри у високом школству Србије 1804–1918*, Војноиздавачки завод, Београд, 2000; Б. Јововић, *Српски официри у националној култури*, Војноиздавачки завод, Београд, 1998; Б. Поповић, Ђ. Н. Марческу, *Начелници Војне академије 1850–2000*, Војна академија Војске Југославије, Београд, 2000; М. Бјелајац, „Војно образовање и његов значај”, *Зборник радова „Образовање код Срба кроз векове”*, књига XXI, Завод за уџбенике и наставна средства, Друштво историчара Србије, Историјски институт, Београд, 2003; Милић Милићевић, „Подофицирске школе у Краљевини Србији”, *Зборник радова „Образовање код Срба кроз векове”*, књига XXI, Завод за уџбенике и наставна средства, Друштво историчара Србије, Историјски институт, Београд, 2003.

њихове конкретизације, као препознатљиво обележје војне дидактике, ствара при вид да практично већ постоје одговори на кључне методичке проблеме и да их самим тим није неопходно „поново“ откривати. Међу малобројним радовима који представљају отклон од те праксе јесу: *Методичке основе ватрене обуке земаљске артиљерије* Ђ. Станића (1975); *Методичке основе тактичке обуке земаљске артиљерије истог аутора* (1981); *Методика васпитања и образовања за општенародну одбрану и друштвену самозаштиту* З. Колара (1984) и *Методика васпитног рада* Р. Анђелковића и М. Бојанића (1996).

Полазећи од општеприхваћених критеријума за утврђивање изграђености једне науке, евидентно је да се о војној андрагогији може говорити као о релативно самосталној научној дисциплини у оквиру андрагошког научног система. Међутим, из наведених ставова и оцена намеће се закључак да се војна андрагогија код нас, и поред значајних остварења, налази још у процесу дограђивања, тј. развијања властитих структуралних елемената, учвршћивања и обогаћивања односа са другим њој сродним, односно тангентним наукама. Према томе, процес конституисања научног система војне андрагогије и даље тече. Тај ток је, по свему судећи, неравномеран у погледу темпа развоја појединих њених дисциплина, али је правац тог развоја углавном јасно препознатљив, односно довољно једнозначно одређен.

Литература

1. Бојовић, П.: *Шта имамо и шта можемо да очекујемо од егзерцирних правила уопште а шта од пешадијских посебице*, Београд, 1904.
2. Бојовић, П.: *Шта имамо и шта можемо да очекујемо од егзерцирних правила уопште а шта од пешадијских посебице*, друго допуњено издање, Нови Сад, 1921
3. Бојовић, П.: *Васпитање војника*, Београд, 1907.
4. Бакић, В.: *Морални живот у рату и миру*, Београд, 1920.
5. Лазин, Ђ.: *Војна педагогија*, Београд, 1938.
6. Бојовић, М., В.: *Елементи војничког васпитања са етичко-психолошког гледишта*, Тузла, 1928.
7. Ђукић, П.: *Војничко васпитање, ручна књига за моралну наставу*, Крагујевац, 1927.
8. Боројевић, Б.: *О моралном васпитању у армији*, Војно дело, Београд, 1954.
9. Боројевић, Б.: *Друга страна рата*, Војно дело, Београд, 1959.
10. Бабић, Манојло: *Методика тактичке обуке тенковских јединица*, Београд, 1958.
11. Мијатовић, Ђ.: *Психолошке основе васпитања и обуке*, Београд, 1959.
12. Оровић, С.: *Морално васпитање*, Војно дело, Београд, 1962.
13. Група аутора, *Методика наставе ВВА*, Београд, 1962.
14. Самоловчев, Б.: *Методичка упутства за описмењавање неписмених војника у ЈНА*, Београд, 1962.
15. Свећенски, Б., Кроња, Т.: *Ментална хигијена у војсци*, Београд, 1964.
16. Цмелић, С.: *Васпитање војног колектива*, Војно дело, Београд, 1965.
17. Група аутора: *Наставна средства у војној настави и методика коришћења*, Државни секретаријат за народну одбрану, Београд, 1966.

18. Група аутора: *Основи војне андрагогије*, Војноиздавачки завод, Београд, 1967.
19. Мрмак, Т. И.: *Методе војне наставе*, ВИЗ, Београд, 1967.
20. Јовановић, С.: *Прилагођавање обуке рату*, ВИЗ, Београд 1967.
21. Колар, З.: *Теоријске основе наставе у армији*, ВИЗ, Београд, 1967.
22. Група аутора: *Теоријски проблеми војног васпитања*, ВИЗ, Београд, 1968.
23. Група аутора: *Теоријски проблеми савремене војне наставе*, ВИЗ, Београд, 1968.
24. Група аутора: *Војна настава у светлу научне теорије*, ВИЗ, Београд, 1969.
25. Група аутора, *Сазнања и поуке „Маневра Слобода-71”*, Београд, ВИЗ, 1972.
26. *Средњорочни програм рада за период 1971–1975. година*, Центар за андрагошко психолошка и социолошка истраживања у ЈНА, Београд, 1971.
27. Самоловчев, Б.: *Теоријске основе војног васпитања и образовања*, ВИЗ, Београд, 1972.
28. Стевановић, Н.: *Основни појмови из дидактике*, Војна академија КоВ, Београд, 1973.
29. Мрмак, Т. И.: *Самообразовање – теоријске и методичке основе*, ВИЗ, Београд, 1975.
30. Самоловчев, Б.: *Теоријске основе војног васпитања и образовања*, ВИЗ, Београд, 1976.
31. Самоловчев, Б.: *Методичка основа друштвено-политичког образовања војника*, ССНО – Политичка управа, Београд, 1973.
32. Станић, Ђ.: *Методичке основе ватрене обуке земаљске артиљерије*, ВИЗ, Београд, 1975.
33. Станић, Ђ.: *Методичке основе тактичке обуке земаљске артиљерије*, ВИЗ, Београд, 1981.
34. Пујић, Д.: *Методика марксистичког образовања и идеолошко-политичког оспособљавања старешина ЈНА*, ВИЗ, Београд, 1982.
35. Станић, Ђ.: „Обука и васпитање у оружаним снагама у периоду 1941–1981”, у: *Оружане снаге Југославије 1941–1981*, ВИЗ, Београд, 1981.
36. Група аутора: *Дидактичко-методичке основе високошколске војне наставе*, ГШ ЈНА – Четврта управа, Београд, 1981.
37. Секулић, М.: *Осавремењивање и рационализација борбене обуке и васпитања*, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1986.
38. Лазовић, М.: *Дидактичко-методички стандард високошколске наставе за ОНО и ДСЗ*, ВИНЦ, Београд, 1987.
39. Дамњановић, Д.: *Мотивација војника у обуци и васпитању*, ВИНЦ, Београд, 1989.
40. Килибарда, З.: *Улога наставника у васпитно-образовном процесу – друштвено-историјска условљеност и педагошка испољеност*, Центар високих војних школа КоВ ЈНА, Војна академија Копнене војске, Београд, 1989.
41. Булајић, Н.: *Мотивација за учење*, ВИНЦ, Београд, 1990.
42. Стојковић, В.: *Технологија војног образовања*, ВИНЦ, Београд, 1990.
43. Нишић, С., Стојковић, В.: *Систем образовања у ЈНА*, Центар високих војних школа оружаних снага „Маршал Тито“, Институт за стратегијска истраживања, Београд, 1991.

44. Килибарда, З.: *Пожељне особине наставника* (студија), Центар војних школа Војске Југославије, Универзитет Војске Југославије, Београд, 1992.
45. Килибарда, З.: *Наставник у традиционалним и савременим педагошким концепцијама*, Интер ЈУ Прес, Београд, 1994.
46. Килибарда, З.: *Наставник по мери студената*, Интер ЈУ Прес, Београд, 1996.
47. Дамњановић, П.: *Теоријске основе војне наставе*, Војна академија Војске Југославије, Београд, 2000.
48. Дамњановић, П., Пајевић, Д., Марчек, Ј., Данић, Н., Марјановић, В.: *Активност студената у васпитно-образовном процесу*, Министарство одбране, Сектор за људске ресурсе, Управа за школство, Војна академија, Београд, 2005.
49. Колар, З.: *Методика васпитања и образовања за општенародну одбрану и друштвену самозаштиту*, Војноиздавачки завод, Београд, 1984.
50. Прица, М.: *Политичко васпитање и образовање војника*, ВИЗ, Београд, 1984.
51. Нишић, С.: *Едукативни системи страних армија*, Центар високих војних школа КоВ ЈНА, Београд, 1984.
52. Марчек, Ј.: *Војношколски системи иностраних земаља*, Сектор за школство, обуку, научну и издавачку делатност, Институт ратне вештине, Београд, 2000.
53. Стевановић, Н.: *Војно васпитање и образовање као историјска појава*, Војна академија КоВ, Београд, 1973.
54. Станић, Ђ., Килибарда, З., Марчек, Ј.: *Обука српске војске 1804–1918*, ВИЗ, Београд, 2007.
55. Станић, Ђ.: *Војно школство ЈНА*, ВИНЦ, Београд, 1986.
56. Станић, Ђ.: *Обука старешина у светлу захтева концепције и доктрине ОНО*, ВИНЦ, Београд, 1986.
57. Нишић, С.: *Детерминанте и систем образовања старешинског кадра*, Центар високих војних школа КоВ ЈНА, Београд, 1987.
58. Нишић, С.: *Образовање старешинског кадра*, ВИНЦ, Београд, 1989.
59. Килибарда, З., Марчек, Ј., Нишић, С., Стојковић, В.: *Систем школства у Војсци Југославије*, ЦВШ ВЈ, Институт ратне вештине, Београд, 1997.
60. Лазовић, М.: *Детерминанте профила командно-штабног официра Војске Југославије*, Универзитет Војске Југославије, Београд, 1993.
61. Марчек, Ј.: *Профил официра и интерперсонални односи*, Генералштаб Војске Србије и Црне Горе, Управа за школство и обуку, Војна академија, Београд, 2003.
62. Марчек, Ј., Савић, А., Данић, Н., Суша, Б.: *Профили официра родова и служби Војске Србије*, ВИЗ, Београд, 2006.
63. Група аутора: *Војна андрагогија*, Војна академија, Београд, 1990.
64. Дамњановић, П., Суша, Б.: „Савремена концепција војне андрагогије“, *Зборник радова са научног скупа „Андрагогија на почетку трећег миленијума“*, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Институт за педагогију и андрагогију, Београд, 2007, с. 39–54.
65. Росић, В.: *Образовање уз рад и радно искуство*, Истарска наклада, Пула, 1983.
66. Матијевић, М.: *Учимо уз рад*, Биротехника, Загреб, 1984.

67. Шољан Никча-Н.: *Повратно образовање*, Школска књига, Загреб, 1979.
68. Самоловчев, Б.: *Методичке основе самоуправно-политичког образовања*, Институт за политичке студије ФПН, Београд, 1974.
69. Огризовић, М.: *Методe образовања одраслих*, РС „Моша Пијаде“, Загреб, 1966.
70. Мрмак, И.: *Самообразовање*, ВИЗ, Београд, 1975.
71. Пастуовић, Н.: *Образовни циклус*, Андрагошки центар, Загреб, 1978.
72. Огризовић, М.: *Основа пeнолошке андрагогије*, Републички СУП Хрватске, Загреб, 1956.
73. Огризовић, М.: *Проблеми андрагогије*, Савез народних свеучилишта, Загреб, 1959, 1963. и 1966.
74. Савићевић М, Д.: *Примена метода у образовању одраслих*, Савез народних свеучилишта, Загреб, 1961.
75. Продановић, Т.: *Одгојно образовна и наставна средства*, Организација образовања одраслих, Савез народних свеучилишта, Загреб, 1961.
76. Звонаревић, М.: *Примјена психологије у образовању одраслих*, Савез народних свеучилишта, Загреб, 1962. и 1963.
77. Валентинчић, Ј.: *Методe при изобразевању одраслих*, Звезда делавских универза СР Словеније, Љубљана, 1963.
78. Самоловчев, Б.: *Образовање одраслих у прошлости и данас*, Знање, Загреб, 1963.
79. Филиповић, Д.: *Перманентно образовање – суштина и консеквенце*, Наша реч, Лесковац, 1971.
80. Понграц, С.: *Дописно образовање*, Савез народних и радничких свеучилишта, СРХ Загреб, 1973.
81. Балентинчић, Ј.: *Основе андрагогике*, Дописна делавса универза Универзум, Љубљана, 1979.
82. Бабић И. Г.: *Проблем научног занимања и остваривања реформе васпитања и образовања младих и одраслих*, Скупштина града Сарајева, Сарајево, 1975.
83. Андриловић, В.: *Како одрастао човек учи*, Школска књига, Загреб, 1976.
84. Филиповић, Д., Пастуовић, Н.: *Образовање и развој кадрова*, Привредно-финансијски водич, Београд, 1978.
85. Крањц, А.: *Методe изобразевања одраслих*, Делавска емотност, Љубљана, 1979.
86. Мрмак, И.: *Самовзгоја*, Завод СС за школство, Љубљана, 1979.
87. Група аутора (ур. Никша Никола Шољан): *Друштво које учи*, Завод за педагогију Филозофског факултета, Загреб, 1979.
88. Продановић, Т.: *Преображаји савременог самообразовања*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1980.
89. Булатовић, Р.: *Универзитет за све*, Привредно-финансијски водич, Београд, 1980.
90. Самоловчев, Б.: *Основи на андрагогијата*, Универзитет „Кирил и Методиј“, Скопје, 1981.

91. Бабић, Г.: *Методолошке и организационе основе програмирања стручног образовања*, ППЗ, Сарајево, 1981.
92. Савићевић, Д.: *Човјек и доживотно образовање*, Републички завод за унапређивање школства, Титоград, 1983.
93. Матијевић, М.: *Учимо уз рад*, Биротехника, Загреб, 1984.
94. Савићевић, Д.: *Компаративно проучавање васпитања и образовања (теоријско-методолошки оквир)*, Београд, 1984.
95. Група аутора: *Андрагогија*, Школска књига, Загреб, 1985.
96. Савићевић, М. Душан, *Огледи из андрагогије*, Универзитетска ријеч, Никшић, Титоград, 1986.
97. Бабић И. Г., *Рационализација васпитно-образовног рада*, Завод за уџбенике, Сарајево, 1984.
98. Бабић И., Г.: *Поливалентна примјена метода у образовању*, Завод за издавање уџбеника, Сарајево, 1980.
99. Булатовић, Р.: *Личност и став одраслих према образовању*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1983.
100. Крањц, А.: *Мотивација за изражавање*, Делавска емотност, Љубљана, 1982.
101. Продановић, Т.: *Човек и самообразовање*, Завод за издавање уџбеника, Сарајево, 1973.
102. Савићевић М., Д.: *Повратно образовање и удружени рад*, БИГЗ, Београд, 1975.
103. Јурина, М.: *Образовна дјелатност у организацијама удруженог рада*, Школска књига, Загреб, 1978.
104. Крањц, А.: *Методика дописнега изражавања*, Дописна делавска универза Универзум, Љубљана, 1981.
105. Група аутора: *Образовање у функцији инвентивног рада и технолошког развоја*, Андрагошки центар, Загреб, 1987.
106. Група аутора: *Високошколско образовање и технолошки развој*, Педагошки факултет, Осиек, 1990.
107. Даљевић, М.: „Статус и стање војне андрагогије у војној науци“, *Савремени проблеми ратне вештине*, бр. 32, 1994,.
108. Савићевић, Д.: *Савремена схватања андрагогије*, Институт за педагогију и андрагогију, Филозофски факултет, Београд, 1991.
109. Самоловчев, Б.: *Савремени токови у образовању одраслих*, Мисао, Нови Сад, 1987.
110. Самоловчев, Б.: *Историјски корени и токови андрагошке теорије*, Интер ЈУ Прес, Београд, 1993.
111. Савићевић, Д.: „Развој, стање и будућност андрагошке науке“, *Андрагогија*, 36, бр. 4–6, 1990, с. 113–130.
112. Бабић И. Г.: *Андрагошка наука и пракса у сусрет трећем миленијуму (достигнућа и перспективе)*, *Андрагогија*, 36, бр. 4–6, 1990, с. 91–112.
113. Суша, Б.: *Чиниоци професионалне успешности наставника*, Министарство одбране, Сектор за људске ресурсе, Управа за школство, Војна академија, Београд, 2006.

114. Савићевић, Д.: *Савремена схватања андрагогије*, Просвета, Београд, 1991.
115. Анђелковић, Р.: Вредновање васпитно-образовног рада у војним школама Војске Југославије, ВИУ „Војна књига“, Београд, 1995.
116. Филиповић, Д.: *Развој и образовање*, Култура, Београд, 1989, с.161.
117. Савић, А., Марчек, Ј., Суша, Б., Данић, Н., Живановић, Д.: *Стручни профили официра Војске Србије и Црне Горе (студија)*, Министарство одбране, Сектор за људске ресурсе, Управа за школство, Београд, 2006.
118. Марчек, Ј., Савић, А., Данић, Н., Суша, Б.: *Профили официра Војске Србије*, Војноиздавачки завод, Београд, 2006.
119. Група аутора: *Реформа система војног школства у Министарству одбране и Војсци Србије и Црне Горе (студија)*, Министарство одбране, Сектор за људске ресурсе, Управа за школство, Београд, 2006.